

Чубата М. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА
ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

**LEGAL REGULATION OF CITIZENSHIP DURING THE PERIOD
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921:
HISTORICAL, LEGAL AND HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS**

У статті здійснено стислий історіографічний та історико-правовий аналіз наукового доробку українських правознавців, присвяченого становленню інституту громадянства за доби Центральної Ради, Української Держави 1918 р. гетьмана П. Скоропадського, доби Директорії УНР та ЗУНР.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., державотворчі процеси, національна державність, історіографія, громадянство, правове регулювання, законодавство, право.

В статье осуществлен краткий историографический и историко-правовой анализ научных разработок украинских правоведов, посвященных становлению института гражданства в период Центральной Рады, Украинской Державы 1918 г. гетмана П. Скоропадского, периода Директории УНР и ЗУНР.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., процессы государственного созидания, национальная государственность, историография, гражданство, правовое регулирование, законодательство, право.

A brief historiographic and historical-legal analysis of the scientific developments of Ukrainian jurists on the establishment of the institution of citizenship in the period of the Central Rada, Ukrainian State of 1918, led by Hetman P. Skoropadskyi, the Directory of the Ukrainian People's Republic (UPR) and West Ukrainian People's Republic (ZUNR) was carried out in the article.

Key words: Ukrainian revolution of 1917–1921, processes of state creation, national statehood, historiography, citizenship, legal regulation, legislation, law.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших елементів правового статусу особи в будь-якій державі є громадянство. Українським законодавством передбачено лише громадянство України, а також правила та підстави його набуття чи втрати. Подвійне громадянство не передбачено ні Конституцією України, ні її законами. Зважаючи на непоодинокі випадки виявлення правоохоронними органами біпатридів у сучасній Україні, спробуємо дослідити витоки цієї проблеми, звернувшись до історичного досвіду регулювання питань громадянства за доби Української революції 1917–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До здобуття Україною незалежності у 1991 р. проблема становлення національного законодавства про громадянство в період Української революції 1917–1921 рр. практично не досліджувалась ні вітчизняними, ні зарубіжними науковцями. Окремі стислі фрагменти, що стосувались цієї проблематики, зрідка вносили у свої праці про революційну добу історики та правознавці із середовища української діаспори. Згодом інтерес до неї суттєво зріс, а сьогодні увінчався захистом декількох дисертацій, безпосередньо присвячених дослідженню правового регулювання громадянства в Україні у революційну добу 1917–1921 рр. [1; 2]. Найгрунтовніші праці з досліджуваної проблеми створено О. Копиленком, О. Мироненком, І. Усенком, К. Трошкіною (К. Ревою), О. Шандалою та деякими іншими авторами, науковий доробок яких ми охарактеризуємо нижче під час висвітлення

різних аспектів цієї багатогранної проблеми, багато з яких ще й тепер, через 100 років від початку її вивчення, все ще залишаються дискусійними і малодослідженими.

Метою статті є здійснення стислого історіографічного аналізу праць істориків і правознавців, присвячених дослідженню проблеми правового регулювання громадянства за доби Української революції 1917–1921 рр., зосередивши свою увагу на особливостях цього процесу окремо в УНР доби Центральної Ради, Українській Державі, УНР доби Директорії та в ЗУНР.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших у незалежній Україні до вивчення цієї проблеми звернувся О. Копиленко, присвятивши історії законодавства про громадянство України серію своїх публікацій. Зокрема, вже у 1991 р. в одній зі своїх перших монографій він стисло характеризує Закон про громадянство Української Народної Республіки від 2 і 4 березня 1918 р., виокремивши дві характерні ознаки цього Закону – заборона подвійного громадянства та трирічний ценз осілості для набуття права на українське громадянство [3, с. 165]. Згодом О. Копиленко, знайшовши нові важливі документи, повертається до дослідження цього аспекту проблеми, вирішивши заповнити певні прогалини в його вивченні [4; 5]. На думку автора, у 1991 р., як і в 1917 р., проблема українського громадянства стала нагальним завданням державного будівництва [4, с. 3]. Перша в офіційних документах згадка про

громадянство УНР дагується, як зазначає О. Копиленко, 29 грудня 1917 р. [4, с. 3]. У процитованій нами монографії О. Копиленком ґрунтовно проаналізовано закони, законопроект і постанови про громадянство УНР та Української Держави (Гетьманату Павла Скоропадського) [4], причому автором подаються також повні тексти цих документів.

Досить ґрунтовний аналіз важливих конституційних актів – Закону «Про громадянство УНР» та Закону «Про реєстрацію громадянства УНР», ухвалених Центральною Радою 2 і 4 березня 1918 р., – здійснив у своїй монографії О. Мироненко [6], виокремивши з цією метою спеціальний параграф під назвою «Громадянство України». О. Мироненко констатує, що згідно із Законом «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 р. та Законом «Про реєстрацію громадянства УНР» від 4 березня 1918 р. громадянином Української Народної Республіки вважалась особа, яка народилася, постійно проживала на території України та отримала свідоцтво про належність до громадян УНР. Подвійне громадянство виключалося. Громадянам УНР надавалася вся повнота громадянських і політичних прав. Водночас вони зобов'язані були коритися законам держави, боронити її від ворогів і підтримувати в ній добрий лад, свободу, рівність і справедливість. Закони регламентували порядок вступу до громадянства і виходу з нього, визначення громадянства жінок і дітей, одержання свідоцтва про громадянство, складання обов'язкової присяги («приречення») громадянина УНР. Закони про громадянство УНР сприяли загальному вирішенню правових проблем, пов'язаних із громадянством [6, с. 165–167]. Проте, на думку І. Усенка, низку положень цих законів було сформульовано так, що залишалася можливість використання їх із недемократичними цілями. Наприклад, усі питання громадянства було зараховано до компетенції МВС, а не найвищого органу державної влади; до осіб, які прагнули набути українського громадянства, ставилася неконкретизована вимога, щоби вони «не помічені були ніколи в діяльності проти Української Держави», а своїм родом занять були тісно пов'язаними з територією України. Пропонувалася норма, згідно з якою дружина автоматично набувала громадянства свого чоловіка, якщо протягом певного строку вона не заявляла іншого громадянства (або не висловлювала бажання вважатися особою без громадянства). Ставилася вимога про загальнообов'язкову реєстрацію громадянства через процедуру доведення свого права на громадянство за допомогою свідків. За отримання свідоцтва про громадянство необхідно було сплачувати гербовий збір [8, с. 219–220].

Як зазначає І. Усенко, наприкінці квітня 1918 р. на розгляд законодавчої комісії УЦР було подано проект (складений за участю Б. Кістяківського та О. Ейхельмана) нового закону про громадянство, оскільки досить багато положень чинних законів виявилися некоректно сформульованими, а деякі з їхніх вимог були практично нездійсненними. Цей проект, однак, не був ухвалений УЦР через гетьманський переворот у квітні 1918 р., а вже 2 липня 1918 р. гетьман

ухвалив Закон про громадянство Української Держави, основні положення якого, на думку І. Усенка, були запозичені з проекту нового закону про громадянство УНР [8, с. 220].

Своєрідний підсумок дослідження законодавства Центральної Ради про громадянство здійснено в серії публікацій і дисертаціях О. Шандали та К. Трошкіної. Наприклад, О. Шандала, характеризуючи законодавчі акти Центральної Ради, ухвалені 2 і 4 березня 1918 р., наголошує, що «ці закони мали велике значення для забезпечення реалізації прав громадян УНР. Важливо зазначити, що пізніше Директорія, не маючи нового закону, прийняла рішення про продовження дії закону про громадянство, який був прийнятий за часів Центральної Ради» [9, с. 47]. Погоджуємося з констатацією дослідника, але лише частково, адже Директорія в основу процесу регулювання громадянства поклала гетьманський «Закон про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р., який нею не скасовувався, а відтак продовжував діяти. Крім того, ми вважаємо помилковим твердження О. Шандали, що закони Центральної Ради про громадянство від 2 та 4 березня 1918 р. були ухвалені, коли вона «перебувала у вигнанні» [1, с. 96; 9, с. 47]. Термін «у вигнанні» означає перебування за межами державної території, але Центральна Рада на початку березня 1918 р. перебувала на Житомирщині, тобто лише за межами тимчасово окупованого більшовиками м. Києва – столиці УНР, а не за межами держави. На жаль, дослідник спотворила ще один термін: замість «біпатризм» (подвійне громадянство) вона вживає незрозумілий термін «біпатритизм», причому це не є опискою чи технічною помилкою, адже слово «біпатритизм» вживається дисертантом також у дисертації [1, с. 4] і в авторефераті [10, с. 1].

До найновіших досліджень із вказаної проблеми належать статті та захищена у грудні 2018 р. дисертація К. Трошкіної. Варто зазначити, що до її наукового доробку входить також декілька статей під прізвищем К. Рева, під яким дослідник розпочинала свою наукову діяльність [11; 12 та інші]. Дослідник стверджує, що перша згадка в офіційних документах про громадянство Української Народної Республіки датується 29 грудня 1917 р., коли Міністерство внутрішніх справ УНР розіслало губернським і повітовим комісарам повідомлення, що справи «про прийняття в підданство УНР» розглядатимуться після того, як буде ухвалений відповідний закон [13, с. 32]. Значне місце аналізу цього Закону, як і інших законодавчих актів щодо правового регулювання громадянства в УНР, приділено дослідником у своїй дисертації, особливості та наукова новизна якої полягає у спробі здійснення історико-порівняльного аналізу відповідного законодавства УНР і ЗУНР. Щодо особливостей становлення законодавства про громадянство, то К. Трошкіна наголошує: «... на відміну від активної законотворчості в УНР, в ЗУНР було прийнято лише один законодавчий акт, в якому визначались права громадян» [14, с. 10]. Треба зазначити, що це дослідження не позбавлене деяких недоліків. Наприклад, під час характеристики наукового доробку своїх попе-

редників дисертант помилково зараховує відомих сучасних українських учених М. Стопчака і Б. Тищика до представників української діаспори [2, с. 23; 14, с. 2], а правознавців О. Копиленка, О. Мироненка, Н. Омельченко, Т. Подковенко поряд із В. Солдатенком – до когорти істориків [2, с. 23; 14, с. 2].

На відміну від УНР, питання про громадянство Української Держави 1918 р. розглядається в історико-правовій літературі дуже стисло. Одним із перших спробував його дослідити та узагальнити О. Мироненко [7, с. 277–278], а продовжив його розроблення О. Копиленко [4].

Аналізуючи гетьманський закон від 2 липня 2018 р., О. Мироненко констатує, що згідно з новим законом у поняття громадянства Української Держави вкладалась державно-правова належність людини до неї, що надає особі права та обов'язки громадянина України. Йому заборонялось одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Уся повнота політичних прав, зокрема активне і пасивне виборче право, державної і публічно-громадянської служби, надавались виключно громадянам Української Держави, за винятком окремих випадків, про які могло говоритись у тім чи іншій законі. Українське громадянство надавалось усім підданим Росії, тобто всім мешканцям українських губерній, які перебували в Україні на 2 липня 1918 р., але протягом місяця від цієї дати ті, хто це заперечував, могли подати відповідну заяву до губернського чи повітового старости і вийти з громадянства. Але в такому разі їм до пред'явлення офіційного документа про своє громадянство видавалось посвідчення на право перебування в Україні не більше як на 6 місяців [7, с. 277].

У законі, крім того, також зазначалось, що українським громадянином вважався також усякий, хто народився на її території, хоча б він постійно перебував поза межами Української Держави, за умови, що він подасть про це заяву до 2 липня 1919 р., а неповнолітні – протягом року після досягнення повноліття. Те саме стосувалось тих людей, які самі або їхні батьки осіло перебували в Україні, а під час видання закону про громадянство мешкали за кордоном. Порушення строку передачі заяви у разі поважних причин таким не вважалося, і заява розглядалась найближчим до них закордонним представником України. Представництво видавало посвідчення про громадянство і сповіщало про це як уряд України, так і уряд держави місця перебування посольства. Інші особи набували права українського громадянства народженням від громадян України, шлюбом іноземця з українським громадянином, усиновленням іноземця до 17 років українським громадянином і шляхом натуралізації, тобто за умов, коли правоздатна та дієздатна особа перебуває на території України протягом 3 років і має спроможність годувати себе і родину. Українська громадянка втрачала таке громадянство, коли виходила заміж за іноземця, але могла повернути його після розлучення з чоловіком, коли оселиться в Україні і подасть заяву про своє бажання. Діти від такого шлюбу вважались українцями, якщо після розлучення вони залиша-

лись коло матері [7, с. 277]. На думку О. Мироненка, іноземці та їхні неповнолітні діти, які мешкали в Україні, могли стати українськими громадянами згідно із заявою батьків, коли вони отримали тут вищу або середню освіту і подали відповідне прохання не пізніше 2 років після цього або зробили Українській Державі значні послуги. Постанова суду про визнання прохача громадянином Української Держави надсилалась губернському старості. Підставою для відмови у проханні були відомості про ганебні вчинки заявників або про можливу від них шкоду для України. Ті чи інші постанови суду могли оскаржуватись губернським старостою чи самим прохачем [7, с. 277–278]. Досить лаконічно висвітлив О. Мироненко питання про втрату громадянства, зазначивши, що «український громадянин втрачав своє громадянство, якщо приймав підданство іншої держави» [7, с. 278].

Більш детально цей аспект проблеми висвітлено в працях О. Шандалі. Наприклад, аналізуючи ст. 2 Закону «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р., дослідник зазначає: «Питання подвійного громадянства мало досить важливий характер для того часу, оскільки більшість осіб, які набували громадянства УД, перебували до цього в підданстві інших держав, що передбачало вихід із попереднього громадянства чи підданства» [15, с. 50]. Серед основних принципів, за якими набувалось громадянство, автор особливу увагу приділяє принципам «права ґрунту» та «права крові» [15, с. 50]. Крім того О. Шандала зацентрувала свою увагу також на питанні зречення громадянства, наголосивши, що «для тих, хто вирішував зрестися громадянства Української Держави, існувало застереження про те, що повернутися назад до громадянства УД можна буде лише через 5 років, якщо Рада Міністрів не зробить винятку і не встановить більш короткий строк» [15, с. 51]. Оцінюючи цей Закон, дослідник звернула увагу на наявність деяких недоліків, наприклад недостатність деталізації процедури подання заяви до відповідних органів за межами держави, а також відсутність регулювання процедури судового вирішення питань громадянства та інші [15, с. 51–52]. Але, незважаючи на ці недоліки та на ті часи, які передували прийняттю закону, О. Шандала доходить висновку, що цей Закон відповідав рівню тодішньої правової культури, а також був єдиним регулятором відносин у цій сфері, оскільки не було підзаконних актів, які б деталізували процеси набуття та позбавлення громадянства, а також виходу з нього [15, с. 52].

Ґрунтовний аналіз Закону «Про громадянство Української Держави» здійснила у своїх працях К. Рева (*тепер К. Трошкіна – М. Ч.*). Крім піднятих попередниками питань, вона, зокрема, з'ясує можливі причини відмови особі у прийнятті до громадянства, наприклад, «якщо мали місце відомості про її ганебні вчинки чи професії, можливу від них шкоду для Української Держави» та інші [12, с. 32]. Порівнюючи положення гетьманського закону із Законом «Про громадянство УНР» доби Центральної Ради, дослідник робить висновок про послідовність укра-

їнської влади на різних етапах національного державотворення щодо заборони подвійного громадянства [12, с. 32]. Дослідник також наголошує, що про прогресивність Закону від 2 липня 1918 р. свідчить його співзвучність із сьогоденнішим законодавством України про громадянство [12, с. 33].

Нарешті, в одній із найновіших сьогодні публікацій із цієї проблеми, яка належить І. Терлюку, гетьманський закон про громадянство аналізується через призму прав та обов'язків українського громадянина: «Громадянство Української Держави передбачало надання особі прав і накладення на неї обов'язків. <...> Широкі права, – наголошує дослідник, – мали поєднуватися з обов'язками дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя» [16, с. 28]. Щодо оцінки цього Закону, то І. Терлюк констатує: «Закон про громадянство, ухвалений 2 липня 1918 р., вважається чи не найдосконалішим із-поміж аналогічних нормативних актів тодішніх українських державних формацій» [16, с. 28].

Значний науковий доробок присвятили сучасні дослідники також добі Директорії УНР. Аналізуючи законодавство Директорії про громадянство, О. Копиленко наголошує, що треба враховувати, що гетьман Скоропадський не скасував автоматично все законодавство Центральної Ради, і Директорія, у свою чергу, не скасувала законодавство Скоропадського й не відновила в повному обсязі законодавство Центральної Ради, тобто, незважаючи на всі попередні закони та законопроекти, Директорія 15 листопада 1921 р. ухвалює свій закон про громадянство, щоправда, вже тоді, коли остаточно опиняється в еміграції. На думку вченого, цей Закон підтверджував доцільність «нульового варіанту», оскільки визнавав громадянами УНР всіх «підданців бувшої Російської Держави, всякої національності, віри та статі, які не набули прав іншого громадянства та на день 9/22 січня 1918 р. (день проголошення незалежності УНР – М. Ч.) стало перебували на терені України або народились на Україні, чи походять з України або належали чи мали право належати до одного з бувших станів у межах України» [4, с. 4–5].

Згодом ці аспекти проблеми привернули увагу інших дослідників, зокрема О. Шандала, яка виокремила їх у спеціальну публікацію [17]. Не можемо погодитись із категоричним твердженням дослідника, що «основу законодавства УНР за часів Директорії становили закони Центральної Ради, які були успішно відновлені в дії» [17, с. 119]. Насправді і до першої, і до другої системи законодавства своїх попередників Директорія підходила диференційовано, нічого «оптом» не відновлюючи і не скасовуючи. До речі, підтвердженням нашої думки є констатація самої О. Шандала буквально вже в наступному абзаці зацитованої статті, де вона суперечить своїй попередній тезі, тепер вже наголошуючи, що «правове регулювання громадянства УНР за часів Директорії здійснювалось на основі Закону «Про громадянство Української Держави у зв'язку з тим, що не було можливості прийняти власне законодавство, хоча й були спроби» [17, с. 119]. Аналізуючи це законодавство,

дослідник доходить висновку, що «воно було не досконалим, але дещо випереджало законодавство, прийняте Центральною Радою» [17, с. 120]. Дискусійним є також твердження О. Шандала, що «... згодом, після об'єднання із ЗУНР, був прийнятий закон, який фактично мав розповсюджуватися і на громадян УНР» [17, с. 120], адже як Закон «Про право горожанства на Західній Області Української Народної Республіки» від 8 квітня 1919 р., що безпосередньо ухвалювався для населення західноукраїнських земель, міг стосуватися населення Наддніпрянщини?

Варто зазначити, що О. Шандала аналізує вироблений Директорією власний проект закону про громадянство, поданий до розгляду в жовтні 1919 р., який тоді так і не було ухвалено. Дослідник звертає увагу на те, що законопроект змінював умови набуття громадянства, зокрема термін постійного проживання на території УНР збільшувався від 3 до 5 років. Вона зазначає також, що «... в попередньому законі за основу брались колишні піддані Російської імперії, а в проект – особи, які є української національності чи стало проживали на території УНР протягом визначеного терміну. Ця норма дуже відрізняє законодавство УНР від Української Держави, а також виключає можливість автоматичного набуття громадянства особами, які не мають стосунку до української національності» [17, с. 121]. Такої ж думки дотримується І. Терлюк, наголошуючи, що «... законопроект Директорії УНР був більше націлений на відстоювання інтересів українців» [16, с. 30]. Щодо Закону Директорії «Про громадянство Української Народної Республіки» від 15 листопада 1921 р., то, на жаль, ні О. Копиленко, ні О. Шандала, ні І. Терлюк його не аналізують. Стислу характеристику цьому Закону дала К. Трошкіна [13, с. 32], згадку про нього знаходимо також у публікаціях В. Лазарева [18, с. 175] та Є. Нагорного, який охарактеризував його лише через призму права дітей на визначення громадянства, зазначивши під час порівняння цієї норми з гетьманським законом від 2 липня 1918 р., що «... так само, як і у попередньому законі, діти мали право на самостійне обрання громадянства з 17 років» [19, с. 2].

Не обійшли науковці своєю увагою законодавство про громадянство в ЗУНР. Звичайно, їхній вклад у дослідження проблеми неоднаковий. Наприклад, якщо в публікаціях В. Лазарева та І. Терлюка про законодавство ЗУНР, що стосувалось питань громадянства та правового статусу чужинців, подається лише дуже стисла його характеристика [16, с. 175; 18, с. 30], то О. Шандала та К. Трошкіна присвячують цьому аспекту проблеми не лише окремі статті, але й окремі розділи у своїх дисертаціях [1; 2; 20, с. 210–216; 21, с. 8–13]. Варто погодитись із твердженням О. Шандала, що Закон «Про право горожанства на Західній Області Української Народної Республіки» від 8 квітня 1919 р. варто розглядати разом із виданим 10 квітня 1919 р. розпорядженням Державного Секретаріату внутрішніх справ, яке деталізувало закон, а також ставило особливі вимоги до державних службовців [20, с. 213]. Дослідник наголошує, що в Законі було піднято питання подвій-

ного громадянства, яке законодавцем не визнавалось [20, с. 214], а, оцінюючи закон, констатує: «Норми закону ЗУНР були простими та доступними для народу, але не повно враховували досвід попередніх державних утворень» [10, с. 11].

Щодо наукового доробку К. Трошкіної з досліджуваної проблеми, то він нараховує ряд праць. В одній із них дослідник зазначає, що Закон від 8 квітня 1919 р. «... вперше встановлював право громадянства українців на своїй етнічній території, вони вперше проголошувалися українськими громадянами, а не громадянами чужої для них держави – колишньої Австро-Угорської імперії» [21, с. 10]. Проаналізувавши Закон, автор дійшла висновку, що він здійснював правове регулювання таких важливих аспектів громадянства, як умови його набуття, відмови від нього, порядок оформлення громадянства, набуття громадянства державними службовцями та іноземцями [21, с. 12]. У дисертації науковець виокремлює спеціальний підрозділ під назвою «Інститут громадянства в ЗУНР», в якому ґрунтовно аналізує різні аспекти проблеми. Варто наголосити, що сама

дисертація виконана як історико-порівняльне дослідження, де здійснено порівняльний аналіз становлення інституту громадянства в УНР і ЗУНР. Особливий інтерес викликає Додаток 7, у зведеній таблиці якого вміщено порівняння характеристик правового регулювання громадянства окремо за Центральної Ради, Української Держави, доби Директорії УНР та ЗУНР [2, с. 221]. Дослідник дійшла висновку, що в УНР та ЗУНР «... за всіх ситуацій та обставин приймалися закони про громадянство, які базувалися фактично на аналогічних засадах та передбачали встановлення тотожних умов та підстав для його набуття. Проголошення в законодавчих актах українського громадянства сприяло національному самоусвідомленню населення УНР та ЗУНР» [14, с. 15].

Історіографічний аналіз наявної літератури з досліджуваної проблеми дає нам підстави наголосити, що багато її аспектів ще й сьогодні, через сто років від початку її вивчення, висвітлені лише фрагментарно і залишаються малодослідженими, тому на часі їх більш ґрунтовне вивчення, узагальнення та осмислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шандала О.О. Правове регулювання громадянства в період українського державотворення 1917–1920 рр.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2017. 221 с.
2. Трошкіна К.Є. Становлення інституту громадянства в УНР та ЗУНР (1918–1921 рр.): історико-порівняльне дослідження.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 223 с.
3. Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. К.: «Либідь», 1991. 184 с.
4. Копиленко О.Л. З історії законодавства про громадянство України. К.: «Парламентське вид-во», 2001. 72 с.
5. Копиленко О.Л. Щодо закону про громадянство України. *Право України*. 2001. № 10. С. 84–88.
6. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. 328 с.
7. Мироненко О.М. Громадянство Української Держави. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. К.: «Довіра»; «Гене-за», 1996. С. 277–278.
8. Усенко І.Б. Закони про громадянство Української Народної Республіки. *Енциклопедія історії України*. К.: «Наукова думка», 2005. Т. 3. С. 219–220.
9. Шандала О.О. Утворення Української Народної Республіки й законодавче регулювання законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. Вип. 3. Т. 1. 2015. С. 45–49.
10. Шандала О.О. Правове регулювання громадянства в період українського державотворення 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.
11. Рева К.Є. Правове регулювання інституту громадянства в Українській Народній Республіці. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 1. С. 44–48.
12. Рева К. Є. Інститут громадянства в Українській Державі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. 2016. № 5. С. 30–33.
13. Трошкіна К.Є. Становлення і розвиток інституту громадянства в період Української революції 1917–1921 рр. *Національний юридичний журнал: Теорія і практика*. 2017. № 4 (26). С. 31–35. (Республіка Молдова).
14. Трошкіна К.Є. Становлення інституту громадянства в УНР та ЗУНР (1918–1921 рр.): історико-порівняльне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 20 с.
15. Шандала О.О. Законодавство про громадянство в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. *Національний юридичний журнал: Теорія і практика*. 2015. № 6(16). С. 481–52. (Республіка Молдова).
16. Терлюк І. Становлення українського національного інституту громадянства у добу революції (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2017. С. 26–31. URL: <http://ena.lp.edu.ua>.
17. Шандала О.О. Правове регулювання громадянства в Українській Народній Республіці в період Директорії. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XXIII звітної наук.-практ. конф. (м. Львів, 7–8 лютого 2017 р.). Львів: Юрид. ф-т ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 119–121.
18. Лазарев В.В. Нормативно-правові засади регулювання громадянства в Україні в 1917–1921 роках. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)*. Харків, 2017. С. 174–175 с.
19. Нагорний Є.В. Особливі умови прийняття до громадянства та право дітей на визначення громадянства в законах Центральної Ради, Української Держави, нормативних актах СРСР та законах про громадянство України. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/download/649/652>.
20. Шандала О.О. Утворення ЗУНР та законодавче регулювання громадянства (1918–1919 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична»*. 2015. Вип. 61. С. 210–216.
21. Трошкіна К.Є. Нормативно-правові акти ЗУНР з питань громадянства. *Наукові записки. Серія: «Право»*. 2017. Вип. 2. Спецвип. С. 8–13.